

Костич Л. М.,

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики

Навчально-наукового інституту філології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

<https://orcid.org/0000-0001-9619-6359>

ВІДАПЕЛЯТИВНІ ПРИСВІЙНІ ПРИКМЕТНИКИ ІЗ СУФІКСОМ -ОВЪ / -ЕВЪ (*-ОВЪ / *-ЕВЪ) У ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІЙ І ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІЙ МОВАХ

Анотація. У статті подано історико-дериватологічний і лексико-семантичний аналіз праслов'янських і давньоукраїнських присвійних прикметників, утворених за словотвірною моделлю ТО ^{Nomina personalia} + СФ *-ОВЪ / *-ЕВЪ; -ОВЪ / -ЕВЪ. У системі праслов'янських посесивних формантів суфікс *-ОВЪ / *-ЕВЪ відносно новий. Він з'явився у пізній праслов'янській період на основі давніх форм родового відмінка однини іменників *ŷ-основ. Первинну функцію – творити присвійні прикметники від особових назв – суфікс *-ОВЪ / *-ЕВЪ зберіг і активно розвинув у давньоукраїнській мові XI–XIII ст. Цьому сприяло збагачення твірної бази посесивів, оскільки в цей період помітно зросла кількість загальних назв осіб за рахунок запозичень передусім зі старослов'янської та грецької мов.

Відапелятивні ад'єктиви із суфіксом -ОВЪ / -ЕВЪ (← *-ОВЪ / *-ЕВЪ), мотивовані *nomina personalia*, формують транспозиційний словотвірний тип. Такі деривати є носіями узагальненого словотвірного значення 'ознака, що характеризується за належністю (стосунком) до істоти, на яку вказує твірна основа'. З огляду на семантичні характеристики деривантів, досліджувані прикметники розподілено на шість лексико-словотвірних типів: 1) деривати, мотивовані *nomina familia* (**отьцевъ* (jь), **тожевъ* (jь); **отьцовъ*, **родителевъ*); 2) деривати, мотивовані *nomina aetate* (**молдиконъ* (jь), **отьроконъ*; **старцевъ*, **отроцицевъ*); 3) деривати, мотивовані *nomina politica, economic, financial, militaris etc.* (**цѣсар'евъ*, **корл'евъ*; **магистровъ*, **фараоновъ*); 4) деривати, мотивовані *nomina agentium, professionalia* (**лѣкар'евъ*; **настывевъ*, **стражевъ*); 5) деривати, мотивовані *nomina ideologica, religionis, philosophica etc.* (**кръстителевъ*, **пресвите-ровъ*); 6) деривати, мотивовані *nomina morum, actionum etc.* (**боротелевъ*, **розбоиниковъ*).

Аналіз праслов'янських реконструкцій дає підстави висновувати, що в дописемний період суфікс *-ОВЪ / *-ЕВЪ брав участь у творенні прикметників чотирьох лексико-словотвірних типів. Більшість праслов'янських дериватів утворені від назв спорідненості та свояцтва.

В XI–XIII ст. суфікс -ОВЪ / -ЕВЪ розвинув словотвірні тенденції, започатковані за праслов'янської доби. Десубстантиви, задокументовані пам'ятками цього періоду, формують шість лексико-словотвірних типів. Обстежені джерела відбивають високу продуктивність суфікса -ОВЪ / -ЕВЪ у творенні прикметників від назв осіб за ідеологічними й релігійними переконаннями, причетністю до філософських, наукових течій тощо, і дуже низьку – у продукуванні похідних від іменників – назв осіб за родинними зв'язками та віком.

Контекстуальний аналіз описуваних присвійних десубстантивів показав, що в давньоукраїнській мові вони мали здатність реалізовувати такі часткові словотвірні значення: індивідуально-присвійне, колективно-присвійне, присвійно-відносне, присвійно-якісне, якісне.

Ключові слова: праслов'янська мова, давньоукраїнська мова, присвійні прикметники, лексико-словотвірний тип, десубстантив, суфікс -ОВЪ / -ЕВЪ (*-ОВЪ / *-ЕВЪ).

Постановка проблеми. Присвійні прикметники є одним із найдавніших складників категорії посесивності. Указуючи на ознаку предмета як належність його особі чи іншій істоті, вони репрезентують певний спосіб позначення семантики володіння засобами мови. Разом із родовим і давальним належності, займенниковими словами, деякими синтаксичними конструкціями, присвійні ад'єктиви різною мірою поширені в усіх слов'янських мовах [1, с. 186–189; 2, с. 1–13].

В українській мові присвійні прикметники, якщо порівняти їх з іншими лексико-граматичними розрядами, формують невелику групу слів. Деякі з них успадковані з праслов'янської мови, проте більша частина посесивів – надбання історичного часу. Попри значний доробок лінгвістів у різноаспектному вивченні аналізованого розряду в україністиці бракує дослідження, у якому динаміку становлення прикметникових посесивів подано систематизовано в хронологічній тяглоті від праслов'янської мови з опертям на дані більшості доступних лексикографічних джерел та писемних пам'яток. У контексті історичного вивчення словотвірної системи така розвідка є актуальною, оскільки оприявнює еволюцію присвійних прикметників від найдавніших форм до сучасних, закономірно фіксує зміни, що відбулися в лексиконі мови. Подання повної картини функціонування присвійних дериватів у проєкції на окремі хронологічні етапи є важливою передумовою створення узагальнювального історико-дериватологічного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському мовознавстві вивчення присвійних прикметників має сталі традиції, що були закладені ще в перших граматичних студіях. Зокрема, «перлина давнього мовознавства» (В. Німчук) – «Грамматіки Славенскіа правилноє Свнтагма» Мелетія Смотрицького (Єв'є, 1619) – містить таке тлумачення розглянутих ад'єктивів: «Отчсименна или притажателна вида има естє сже w(т) отца на сына изливаест сѧ: ѡкв, Павловъ / Павлова, w(т) Павла: Петровъ / Петрова, w(т) Петра» [3, с. 26]. У латинськомовній праці «Грамматыка словенскаѧ написана

пре Іванна Ужевича Слованина» (Паризький рукопис, 1643. Арраський рукопис, 1645) розглянуто присвійні «прикметники чоловічого роду на *ъ*, жіночого на *а* і середнього на *о*: *Стефановъ, Стефанова, Стефаново*» [4, с. 10 б]. Із того часу дотепер присвійні прикметники та особливості творення їх привертають увагу мовознавців.

На великому фактичному матеріалі, залучивши дані слов'янських і споріднених з ними мов, детально простежив розвій формальних засобів конкретизування іменника й способи оформлення присвійних відношень О. Потебня [5, с. 383–432]. В історичному ракурсі досліджували словотворення присвійних прикметників української мови С. Бевзенко, Л. Гумецька, Л. Коцюба, І. Кунець, А. Грищенко, В. Васильченко та ін. Порівняльно-історичний аналіз таких похідних утворень виконала Т. Лукінова [1, с. 186–189]. Власні назви посесивного характеру (антропоніми, топоніми тощо) акумульовані в багатьох ономастичних розвідках. До прикладу, З. Купчинська подає діахронний опис онімів згаданого типу в контексті дослідження архаїчного ойконімікону України [6, с. 95–168].

В опрацювання досліджуваної проблеми помітний внесок зробили зарубіжні мовознавці. Різні за обсягом коментарі щодо генези суфіксів присвійних прикметників, функціонування останніх у мові праслов'ян містять праці В. Вондрака, А. Лескіна, А. Мейє, Ф. Буслая, Р. Мароєвича, Р. Матасовича та ін. Посесиви, зафіксовані пам'ятками київськоруського періоду, були об'єктом розгляду в роботах М. Трубецького, М. Бродовської-Гоновської, С. Фролової, Н. Зверковської, І. Єрофєєвої та ін.

Попри очевидні здобутки, не всі питання розроблено достатньо. У наявних дериватологічних студіях праслов'янський матеріал або відсутній, або використовуваний обмежено головно в коментарях щодо походження словотвірних формантів. Присвійні прикметники, що їх документують писемні тексти української мови, зазвичай дослідники розглядають узагальнено, подаючи в одному переліку всі деривати, утворені від іменників-назв істот, або виокремлюючи похідники від назв осіб без деталізованого аналізу їхніх структурно-змістових характеристик.

Мета статті – виконати лексико-словотвірний аналіз присвійних прикметників, утворених за словотвірною моделлю $TO_{Nomina\ personalia} + C\Phi_{*OV\ /\ *EV\ ;\ OV\ /\ EV}$.

Пріоритетні завдання дослідження: з'ясувати природу присвійних прикметників із суфіксом *-овъ* / *-евъ* (← **-овъ* / **-евъ*) та їхнє місце серед інших засобів вираження семантики належності, володіння; розподілити деривати за лексико-словотвірними типами; виконати контекстуальний аналіз прикметників та установити їхню словотвірну семантику; окреслити динаміку продуктивності форманта в проєкції на різночасні площини (праслов'янська мова – давньукраїнська (давньорусько-українська) мова XI–XIII ст.).

Основними джерелами ілюстративного матеріалу слугували «Słownik prasłowiański» (SP), «Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд» (ЭССЯ), «Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам» І. Срезневського (Ср.), «Словарь древнерусского языка /XI–XIV вв./» (СДЯ), «Словарь русского языка /XI–XVII вв./» (СлРЯ), пам'ятки XI–XIII ст. Зі згаданих словників (Ср., СДЯ, СлРЯ) вибрано лексеми, задокументовані в старослов'янських і давньоруськоукраїнських текстах, які

були створені, переписані чи перекладені в Київській державі й збереглися як першоджерела або в списках пізнішого часу. Дані пам'яток і списків XIV ст. залучаємо спорадично задля створення цілісної та більш розгорнутої картини функціонування описуваних дериватів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Присвійні прикметники, залежно від твірної бази, контексту, ситуації вживання, можуть виражати індивідуально-присвійне чи присвійно-відносне значення. Деривати, генетично співвідносні з власними назвами, здавна називали індивідуального посесора й маркували передусім особисту належність, хоча згодом – також узагальнений стосунок [7, с. 180–193]. Давні відапелятивні прикметники вочевидь так само мали посесивну семантику, притаману похідним від онімів. Згодом вони почали позначати належність до групи, роду, поглиблювати присвійно-відносне значення [1, с. 187]. Розвиток колективної причетності був наступним кроком, який зафіксували пам'ятки історичного періоду.

У статті здійснюємо розподіл присвійних дериватів за лексико-словотвірними типами, відтак, застосовуючи контекстуальний аналіз, простежуємо особливості реалізації ними семантики належності, володіння.

У праслов'янській мові виразниками індивідуально-посесивної семантики були суфікси **-ьѣ*, **-ьѣ*, **-ьпѣ*, **-ьпѣ*, **-ипѣ*, **-овѣ* / **-евѣ*. Хронологічна першість у цій згодом утраченій ними функції належала суфіксам **-ьѣ* та **-ьпѣ*, до яких пізніше долучився давній формант **-ьѣ* та утворений на його основі (складанням **-ьѣ* і **-ьпѣ*) суфікс **-ьпѣ*. Нові суфікси **-ипѣ* і **-овѣ* / **-евѣ* як носії тотожних значень з'явилися на останньому етапі розвитку праслов'янської мови [8, с. 34].

Зауважимо, що серед праслов'янських посесивних формантів суфікс **-овѣ* / **-евѣ* є найпізнішим. Поділяємо думку славістів, які стверджують, що за походженням суфікс **-овѣ* сягає форми родового відмінка однини іменників **ŭ-основ* на зразок **sŭnosъ* 'сина' (поч. форма **sŭnŭs* 'син') [9, с. 411–412; 10, с. 297; 1, с. 176]. Його появу спричинили процеси, пов'язані з розвитком в іменників прикметникової функції. Найпоширенішим способом вираження атрибутивності в іменах **ŭ-основ* була трансформація їх в **o-основу* за участю суфікса **-o-* (**synovos* 'синів'; др.-укр. *сынѡвъ* 'тс.'). Фонетичним наслідком нарощення **-o-* на **ŭ-основи* стало перетворення *ц* → *v* між голосними. Морфологічним – постання в мові основ на зразок **synov-*, що були носіями атрибутивного значення. Згодом абстрагований із таких основ первинний суфікс **-ov-* почав функціонувати як самостійний словотвірний засіб для вираження значення належності. З огляду на фіналь твірної основи розглядалий формант мав два алломорфи: **-ovъ*, якщо основа закінчувалася на твердий приголосний; **-evъ*, якщо основа закінчувалася на *-j-* або інший м'який приголосний. За аналогією до утворень на зразок **synovъ* з'явилися похідники на **-ovъ* / **-evъ* від іменників чоловічого роду давніх **-ŭ-*, **-jŭ-* основ, як-от: **otbrokovъ*, **mqževъ* і под.

На певному етапі розвитку спільнослов'янської мови склались обставини, за яких генітив належності почав утрачати позиції часто вживаної форми, і його заступили суфіксальні посесивні утворення. У такий спосіб сформувалася особлива граматична категорія праслов'янських присвійних прикметників, які, залишаючись у парадигмі мотивувальних іменників,

водночас набували прикметникових ознак (узгодження в роді, числі й відмінку) [8, с. 40].

Простежуючи природу посесивів, О. Потебня констатував, що праслов'янська мова, «маючи змогу використовувати родовий належності або інший відмінок об'єкта (*мати Іоанна, угождєніє Христу*), віддає перевагу прикметникам (*мати Іоаннова, угождєніє Христово*) <...>. У такому разі <...> можна припустити, що в цій мові сам прикметник присвійний чи відносний був конкретнішим, аніж у мові пізнішого періоду: те, що означення й прикладка стосуються прикметника так, ніби на його місці стоїть іменник (*дамь Симоновъ усмаря, дчи Всеволожа Великого, слово Господьне, рекашаго* = иже рече), можна пояснити лише тим, що цей прикметник тісно пов'язаний з іменником, від якого він утворився, інакше кажучи, тим, що прикметник миттєво відновлює в думці субстанцію, до якої він має стосунок» [5, с. 409–410]. У слов'янській мові-основі поширеними ад'єктивними носіями індивідуальної належності, рівноцінними родовому відмінку іменника-назви істоти, були похідні утворення на **-овъ / *-евъ* [10, с. 297]. У давньоукраїнській (давньоруськоукраїнській) мові суфікс *-овъ / -евъ* активно взаємодіяв з питомими й запозиченими іменниками. Більшість присвійних десубстантивів утворені від особових назв істот із давніми основами на **-ѡ, *-jѡ, *-jѡ*. Розглядані граматичні форми – присвійні прикметники та форми родового відмінка іменника – паралельно співіснують в українській мові упродовж усього історичного періоду її функціонування.

Відапелятивні посесиви із суфіксом *-овъ / -евъ* (← **-овъ / *-евъ*), мотивовані *nomina personalia*, формують транспозиційний словотвірний тип, будучи носіями узагальненого словотвірного значення 'ознака, що характеризується за належністю (стосунком) до істоти, названої твірною основою'. Матеріал лексикографічних і писемних джерел відбиває семантичну неоднорідність аналізованих прикметників, що є підставою для розподілу їх за лексико-словотвірними типами.

1. Деривати, співвідносні з назвами спорідненості й свояцтва – *nomina familia*. Праслов'янська мова володіла невеликою кількістю посесивів на **-овъ / *-евъ*, межі якими утворення від іменників, що називають осіб за родинними зв'язками та свояцтвом, складають найпомітніше угруповання. Це зумовлене тим, що пласт лексики на позначення стосунків у родині за давністю походження та стійкості посідає одне з перших місць серед інших тематичних груп. Безперечно, не всі праслов'янські іменники аналізованого типу слугували базою для творення присвійних прикметників за допомогою суфікса **-овъ / *-евъ*.

Назви спорідненості по прямій лінії охоплюють чотири покоління, між якими рівень родинності неоднаковий. Повне споріднення першого ступеня відбивають ад'єктиви **отъсевъ(ь)* (**отъсь* 'батько') (ЕССЯ 39, с. 166), нетиповий відприкметниковий варіант попередньої форми **отъсевъ* (**отъсь(ь)* 'батьків') (с. 173) та **synovъ* (**synъ* 'син') [9, с. 412; 1, с. 176]. Від іменника **отъцитъ* (**отъць(ь)* + **-итъ*) 'вітчим', що позначає неповне споріднення першого ступеня, утворено похідник **отъцитовъ* (ЕССЯ 39, с. 174). Другий ступінь родинних зв'язків репрезентує дериват **дѣдовъ* (**дѣдъ* 'дід') (SP 3, с. 116). З-поміж посесивів, співвідносних із назвами першої бокової лінії, виокремлюємо десубстантиви **bratovъ* (**bratъ* 'брат') (ЕССЯ 1, с. 360) і **bratrovъ* (**bratrъ* 'тс.') (2, с. 238). На теренах праслов'янської мови з'явилися мотивовані назвами

свояцтва ад'єктиви **mъževъ(ь)* (**mъžъ* 'чоловік') (20, с. 156) і **dѣver'evъ / *dѣverovъ* (**dѣverъ / *dѣverъ* 'дівер – брат чоловіка') (SP 3, с. 182).

В опрацьованих текстах XI–XIII ст. виявлено небагато похідників на *-овъ / -евъ* від назв спорідненості та свояцтва. З праслов'янської мови був перейнятий прикметник *отъцовъ* (*отець* у зн. 'батько'): *И дедною и отцовою молитвою* (СлРЯ 14, с. 61). У ролі посесива до іменника *сынъ* ширився дериват *сыновънии* 'належний синові', у структурі якого формант *-овън-* є наслідком наростання давнього суфікса **-ьно-* на **н-*основу. За нашими спостереженнями, найдавніші тексти фіксують ад'єктив *сыновънии* зі значенням 'належний Богу-Синові – Ісусу Христу': *Съновънъ ѡхъ всетворитнънъ* (Ср. 3, с. 870). Значення кровного споріднення між батьками та дітьми відбиває ад'єктив *родителевъ* (*родитель* 'батько' ← *родъ* 'рід') 'батьків; батьківський': *Съпржъ же родителевъ, не мъне по нравъ добрж равъночъстнънъ* (с. 132). До назв другої бокової лінії належать співвідносний із прасл. **dada* (ЕССЯ 4, с. 181–182) іменник *дядя* (*дяда*) 'брат батька чи матері' і демінутив *дяд(ь)ко* (Ср. 1, с. 804). Від останнього слова утворився прикметник *дядковъ*. Антропонім присвійного типу *Дядковъ*, мотивований відапелятивним особовим іменем *Дядько*, зафіксований у структурі давнього ойконіма: *взати Дядковъ гра(д)* (ЛП, с. 267). До назв, що позначають осіб чоловічої статі за їхніми стосунками з особами жіночої статі перед одруженням, належить іменник *женихъ* 'наречений'. Він слугував твірною базою для посесива *жениховъ*, що його фіксують пам'ятки XI ст. і наступних: *Другъ жениховъ* <...> *радоується за гласъ жениховъ* (Ср. 1, с. 858) та ін.

2. Прикметники, співвідносні з назвами осіб за віком – *nomina aetate*. У словнику праслов'янської лексики засвідчено, зокрема, прикметники **mold'ѣньсевъ(ь)* (**mold'ѣньсь* 'немовля') (ЕССЯ 19, с. 151), **moldikovъ(ь)* (**moldikъ* 'юнак') (с. 162), **otъrokovъ* (**otъrokъ* 'хлопець-підліток') (38, с. 126). Поодинокі фіксації свідчать про низьку продуктивність форманта у творенні лексем описуваного типу.

У пам'ятках XI–XIII ст. десубстантивів на *-овъ / -евъ* описуваного типу також небагато. Зокрема, «Патівський літопис» зберігає форму *старцевъ* (*старць* 'старий чоловік'): *старцево слово* (ЛП, с. 70). Спорадично трапляється прикметник *отроцищевъ* (*отроцаще, отроцище, отроцищъ* 'дитя, хлопчик'), який за активністю використання поступається формі *отроции* (*отрокъ* 'хлопчик-підліток') (СДЯ 6, с. 210): *Съмъсти втроцищевъ смърти* (Ср. 2, с. 765); *узмену Михаилу Строчьего манастира* (ЛЛ, с. 143) – у складі власної назви.

3. Деривати, співвідносні з назвами осіб за суспільно-політичним і соціально-економічним становищем – *nomina politica, economic, financial, militaris etc.* До праслов'янського пласту лексики належать посесиви **cѣsar'evъ* (**cѣsar'* 'цар, кесар – титул імператорів давнього Риму') (SP 2, с. 83) і **korl'evъ, *kraljevъ* (**korl'ь, *kral'ь* 'король') (ЕССЯ 11, с. 80), які успадкувала давня руськоукраїнська мова.

Обстежені пам'ятки XI–XIII ст. відбивають помірне використання прикметника *цъсаревъ, цесаревъ*. Натомість лексема *королевъ* активно вживана у літописах та грамотах XIV ст.: *Церво имя* (Ср. 3, с. 1460) // *видъвъ силу королеву* (ЛЛ, с. 112 зв.), *по королеви дорозъ* (ЛП, с. 161), *снъ королевъ* (с. 306). Грамота XIV ст. фіксує субстантивовану форму *кroleвал* 'дружина короля': *король* <...> *и его кroleвал*

(СДЯ 4, с. 300). Як присвійний і присвійно-відносний та у ролі іменника функціює дериват *кесаревь* (*кесарь*, гр. *καῖσαρ* 'римський імператор'): 1) 'який стос. кесаря': *вобразы Кесаревы* (ГА, с. 140 г); 2) у зн. імен. 'належне кесареві': *w(m)дажь кесарева кесареву* (ЛЛ, с. 159).

Матеріал писемних джерел показує, що в історичний період суфікс **-овь / -евь** помітно розвинув словотвірну активність. Численними є похідні утворення від назв осіб за титулами, званнями, як-от: *августашевь* (*августалий* 'титул царя'; 'римський префект Єгипту') (СлРЯ 1, с. 19); *герциковь* (*герцик* 'герцог') (2, с. 318); *господаревь*, *осподаревь* (*господарь* у зн. 'титул князя, короля') (с. 366; 6, с. 178); *юпарховь* (*юпархъ*, гр. *ἑπαρχος* 'правитель') (3, с. 212); *магистровь*, *маистровь* (*магистръ*, гр. *μάιστρος* 'придворний титул у Візантії') (4, с. 490); *кановь* (*канъ* 'хан') (Ср. 1, с. 1190); *фараоновь* (*фараонъ* 'титул царя в Стародавньому Єгипті', гр. *Φαραώ(v)*) (3, с. 1351); *царевь* (*царь* у зн. 'хан татарський', лат. *caesar*) (с. 1433); *риговь* (*рига* 'король', гр. *ῥήξ*, лат. *rēx*) (СлРЯ 22, с. 161).

У часи княжої України-Руси до військових понять, успадкованих зі спільнослов'янського періоду, додавалися нові назви військових звань і посад. Вони закономірно слугували базою для творення прикметників. Щоправда, тексти XI–XIII ст. містять небагато похідних на **-овь / -евь**, утворених від назв осіб, пов'язаних із військовою справою. До таких лексем належать ад'єктиви *воиновь* (*воинъ* 'воїн') (СДЯ 1, с. 463), *доуковь*, *дуксовь* (*доукъ*, *доукъ* 'правитель, полководець', гр. *δοῦξ*) (3, с. 98), *протоспафаревь* (*протоспафарь* 'керівник сторожі, перший мечник при дворі візантійських імператорів', гр. *πρωτοσπαθάριος*) (СлРЯ 20, с. 267).

До групи присвійних прикметників, що утворені від назв осіб, які ведуть діяльність в економічній, фінансово-господарській, адміністративній сферах, належать деривати *икономовь* (*икономъ* 'той, хто стежить за господарством у монастирі', гр. *οἰκονόμος*) (СДЯ 4, с. 139); *нотаревь* (*нотарь*, *нутарь*, *инотарь*, *инеторь* 'писар', лат. *notārius*) (СлРЯ 11, с. 430); *мытаревь* (*мытарь* 'митник; той, хто збирає мито') (СДЯ 1); *игеменовь* (*гемонъ*, *игемонъ* 'римський керівник завойованої території', гр. *ἡγεμόνι*) (СДЯ 3, с. 442). Фрагмент *видѣ келеси снѣ гъмоновъ анѣлы пре(д)стосаща юму* (2, с. 317) засвідчує поширене в східнослов'янських текстах XIV ст. та копіях цього часу із манускриптів XII ст. уживання лексеми *игеменовь* без початкового *ѣ*.

Суфікс **-овь/-евь** не виявляв активності у творенні прикметників від назв представників соціальних станів, груп тощо. У складі географічної назви засвідчено мотивований булгаризмом *боларинь* 'боярин' посесив *боларовь* (СДЯ 1, с. 296): *островъ ть зовомъ ксть боларовь* (ЖФП, с. 35). Творення присвійного прикметника супроводжувалось таким морфологічним явищем, як усічення.

4. Прикметники, утворені від агентивних і професійних назв – *nomina agentium, professionalia*. До цього типу відносимо ад'єктиви, що позначають належність особі – виконавцеві дії за характером занять, виробничою діяльністю, професією тощо. Словник реконструйованої праслов'янської лексики фіксує, зокрема, посесив **lĕkar'evъ* (**lĕkar'ь* 'лікар') (ЭССЯ 14, с. 195–196). Зважаючи на поодинокі деривати дописемного періоду, маємо підстави стверджувати, що у функції творення прикметників описуваної групи суфікс ***-овь- / *-евь** був непродуктивним.

Згідно зі свідченнями пам'яток у давньоукраїнській мові кількість похідних такої семантики зростає. Передовсім це зумовлене розширенням кола апелятивів, із якими почав активно взаємодіяти суфікс **-овь / -евь**. Писемні джерела київськоруського періоду документують ад'єктиви *кърмьшиевь* (*кърмьши* 'керманч, стерновий') (СДЯ 4, с. 372); *пастыревь* (*пастырь* 'пастух'; у перен. зн. 'підкувальник') (СлРЯ 14, с. 167); *стражевь* (*стражъ* 'охоронець') (Ср. 3, с. 533); *учителевь* (*учитель* 'наставник') (с. 1338); *зижителевь* (*зижитель*, *жижитель* 'творець (зазвичай про Бога)' (СДЯ 3, с. 380); *мостьниковь* (*мостьникъ* 'будівничий мосту') (СДЯ 1); *кощиєвь* (*кощей* 'той, хто доглядає за кіньми в дружині князя', тюрк. *goš-čy*). На думку І. Срезневського, прикметник похідний від *кощи* і означає 'рабський' (Ср. 1, с. 1308).

5. Прикметники, утворені від назв осіб за ідеологічними й релігійними переконаннями, церковною діяльністю, причетністю до філософських, наукових течій тощо – *nomina ideologica, religionis, philosophica* etc. Деривати аналізованого типу трапляються здебільшого в конфесійних, ораторсько-проповідницьких, агіографічних пам'ятках княжої доби. Це спричинене активним поширенням християнської релігії на Русі. В обстежених писемних джерелах засвідчено чимало похідних від назв представників церковної ієрархії, релігійних, філософських, наукових учень тощо. Більшість із них утворені на базі грецизмів або перейнятих зі старослов'янської мови давньогрецьких калок: *прѣдѣтечевь* (*прѣдѣтеча* 'попередник, передвісник'; 'назва св. Івана Хрестителя'; ст.-сл. *prĕdĕtĕča*; гр. *πρόδρομος*) (Ср. 2, с. 1642); *пресвитеровь*, *презвитеровь*, (*пресвитерь*, *презвитерь*, гр. *πρεσβύτερος* 'священник') (с. 1376); *мниховь* (*мнихъ* 'монах', гр. *μοναχός*) (с. 159); *архшєрєвьєвь* (*архшєрєви* 'архієрей', гр. *ἀρχιερεύς*) (СДЯ 1, с. 96); *диаковь* (*диакъ* 'дяк', гр. *διάκος*) (2, с. 470); *архисюнагоговь* (*архисюнагогъ* 'старійшина єврейської релігійної громади', гр. *ἀρχισυνάγωγος*) (Ср. 3 (дод.), с. 6); *шєрєвьєвь* (*шєрєви* 'служитель культу', гр. *ἱερέυς*) (СДЯ 3, с. 450); *дьяконовь*, *дьяконовь(-и)* (*дьяконъ*, *дьяконъ*, гр. *διάκονος* 'диякон') (с. 147); *игоуменовь* (*игоумень* 'ігумен, настоятель чоловічого монастиря', гр. *ἡγούμενος*) (с. 445); *митрополитовь* (*митрополитъ* 'особа, яка має високе звання православних єпископів', гр. *μιτροπολίτης*) (4, с. 547), *патриарховь* (*патриархъ* у зн. 'вищий керівник духовенства', гр. *πατριάρχης*) (6, с. 359). Прикметник *поповь*, *поповь* (Ср. 2, с. 1194) співвідноситься з іменником *попъ* 'духовна особа', який сягає прасл. **rorpъ* 'проповідник', лат. *papa*, гр. *παπᾶς* 'священник' (ЕСУМ 4, с. 410). Від композита *протопопъ* 'настоятель кліру' (гр. *πρότος* 'перший; вищий' і гр. *παπᾶς* 'священник') утворився ад'єктив *протопоповь*, зафіксований у фрагменті *повелѣниемъ протопоповьмъ нача жити* (СлРЯ 20, с. 264).

З похідними іменниками, що містять питомі праслов'янські корені, співвідносяться присвійні прикметники *чърньцевь* (*чърньць* 'чернець') (Ср. 3, с. 1565); *святителевь* (*святитель* 'священник; ієрей') (СлРЯ 23, с. 207).

«Успенський збірник» зберігає дериват *бохмитовь* = *бохъмитовь*, засвідчений у контексті *языкъмъ бохъмитовы* (УС, с. 204). Цей прикметник утворений від генетично пов'язаного з тюркізмом *Бохмитъ* 'Магомет' іменника *бохмичи* 'магометани'.

Від назв осіб, причетних до церковного господарювання, обрядів, магічних дій тощо утворені посесиви *волховь*,

вълховъ, вълховъ (*волхвъ, вълхвъ, вълхвъ* ‘ворожбит, знахар’) (Ср. 1, с. 382); *демстиковъ* (*демстикъ* ‘керівник церковного хору’, гр. *δομειτικός*) (СДЯ 2, с. 453); *кръстителевъ* (*кръстителъ* ‘особа, яка звершує обряд хрещення’) (4, с. 311); *келаревъ* (*келарь* ‘монах, який керує монастирським господарством’, гр. *κελλάριος*) (с. 208).

6. Прикметники, мотивовані іменниками-назвами осіб за вдачею, поведінкою тощо – *nomina togum, actionum* etc. У текстах київськоруського періоду спостережено невелику кількість десубстантивів на *-овъ / -евъ*, що належать до цього лексико-словотвірного типу. Пласт найдавніших посесивів складають деривати *зълдѣевъ* (*зълдѣи* ‘злочинець; розбійник’) (Ср. 1, с. 1002); *мѹчителевъ* (*мѹчителъ* ‘тиран’) (2, с. 199); *боротелевъ* (*боротель* ‘гонитель’) (3 (дод.), с. 25); *губителевъ* (*губитель* ‘згубник, нищівник’) (с. 81); *томителевъ* (*томитель* ‘тиран; володар’) (3, с. 977). В агіографічних пам’ятках засвідчено лексеми *дивьєковъ* = *диковьи* (*дивьєкъ* ‘дикун’) (1, с. 665); *златоустовъ* (*златоустъ* ‘який має дар слова; епітет візантійського церковного діяча Іоанна’, гр. *χρυσόστομος*) (СЛРЯ 6, с. 14). XIV століттям датовані фіксації похідників *досадителевъ* (*досадитель* ‘той, хто ображає, надокучає’) і *розбоиниковъ* (*розбоиникъ* ‘убивця; грабіжник’) (Ср. 3, с. 147). До цієї групи віднесено десубстантив *сѹпостатовъ* = *сѹпостатъ* ‘належний ворогові; ворожий’ (с. 620), мотивований іменником *сѹпостатъ* = *сѹпостатъ* ‘ворог’, який був запозичений давньоукраїнською мовою зі старослов’янської: *сѹпостатъ* ← *сѹпостатъ*. Щоправда, найдавніші тексти фіксують цей прикметник із перен. зн. ‘диявольський’: *Сѹблуди ма беск(в)рньныи и бес порока отъ всего дѣиства сѹпостатова* (с. 620). Більшість посесивів аналізованого типу, задокументованих пам’ятками XI–XIII ст, поступово відійшли на периферію мовного вжитку. Лише окремі деривати, як-от *розбійників*: *розбійників син* (Гр. 4, с. 31), українська мова зберегла дотепер.

Аналіз використання відапелятивних прикметників на *-овъ / -евъ* в обстежених пам’ятках показав, що в мікро-і макроконтрактах присвійні десубстантиви диференційовано конкретизують ознаку чи властивість. У сполуках з іменниками неоднакової семантичної природи досліджувані деривати реалізують часткові словотвірні значення:

1) ‘який перебуває у приятельських, родинних, службових зв’язках із тим, кого називає твірна основа’ – присвійність за відносинами, взаєминами, стосунками: *в царевьмъ мужемъ* (ЛЛ, с. 21), *дроугъ ави са жениховъ* (Ср. 1, с. 858), *воини иге монови* (с. 1019), *сестроу герциковоу* (ЛЛ, с. 275), *воиновою сѣви* (СДЯ 1, с. 463), *в дщери иеръевъ* (3, с. 450), *посолники патриарховы* (6, с. 359), *снъ поповъ* (7, с. 196);

2) ‘який належить тому, кого називає твірна основа, на правах власності’: *въ сѣдло кощѣево* (СПП), *въ дому презвутерове* (ЖФП, с. 30 а), *келигъ мниховы* (с. 38 г), *волоствъ геръцоковоу* (ЛЛ, с. 275), *шатеръ великии королевъ* (ЛЛ, с. 169 зв.);

3) ‘який належить тому, кого називає твірна основа, як творцеві, авторові, зачинателеві, порадиноківі тощо’: *оучителева слова* (Ізб., с. 46), *слыша королеву рѣчь* (ЛЛ, с. 148), *златоустово оучение* (СДЯ 3, с. 387), *казателевого закону* (4, с. 185);

4) ‘який стосується названого твірною основою як носія психоемоційного чи фізіологічного стану’: *любѣе ради зижителевы* (Ср. 1, с. 978), *веселие мати бо зижителева* (СДЯ 3, с. 380), *любовъ королеву* (ЛЛ, с. 148), *смерть кановоу* (с. 265);

5) ‘який властивий, притаманний тому, на кого вказує твірна основа’: *вола оучителевы* (Ср. 3, с. 1338), *къзни и мысли злѣдѣевы* (СЛРЯ 6, с. 20), *храборъствие ра(д) доукова* (ГА, с. 238 в), *крѣмчїивъ гла(с) єсть хитръ* (СДЯ 4, с. 372);

6) ‘здійснюваний тим (або над тим), кого називає твірна основа’: *всподарева казнъ* (СДЯ 2, с. 366), *повелениємъ єпарховьмъ* (3, с. 212), *свѣтѣмъ игоуменовьмъ* (с. 445), *патриарховьмъ повелениємъ* (6, с. 359).

В обстежених писемних джерелах виявлено також десубстантиви зі словотвірним значенням ‘який є частиною організму того, на кого вказує твірна основа’, як-от: *Мѹтлева оуста* (Ср. 2, с. 199), *кровъ его изд-руки стражевы изищу* (3, с. 533), *в(т) келаревѣ роукоу приимає* (СДЯ 4, с. 208).

Нівелювання семантики індивідуальної належності та формування колективно-присвійних і присвійно-відносних характеристик демонструють аналізовані деривати в мініконтекстах: *магистровьмъ почътена саньмъ* (СДЯ 4, с. 490), *протоспафаревомъ саномъ почтенъ* (Жит.), *островъ ть зовомъ єсть баларовъ* (ЖФП, с. 35 б).

В опрацьованих текстах трапляються також прикметники на *-овъ / -евъ*, що є носіями присвійно-якісного значення. Вони позначають схожість із тим, кого називає твірна основа, як-от: *Имѣаше очи дивьєковы. Имѣя очи сѣко диковьи* (Жит.) ‘який має такі очі, як дикун’; *не будеть в васъ никто же <...> ли досадителевъ* (СДЯ 3, с. 59), тобто ‘подібний до образника; як образник’. Приклад *правьмъ кр(с)тлевьмъ стѣзамъ* (СДЯ 4, с. 311) ‘праведний життєвий шлях’ відбиває спостережену в пам’ятках тенденцію присвійних похідних розвивати якісну семантику.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, історично формування присвійних прикметників пов’язане з морфологічною ад’єктивацією іменників, яка відбувалася за допомогою словотвірних засобів. Зачин цього процесу спостерігаємо в дописемний період, коли в мові з’явилися форманти з виразною посесивною спеціалізацією і, як наслідок, регулярним відповідником форми родового відмінка виступили ад’єктивні деривати. Суфікс **-овъ / *-евъ* долучився до творення ад’єктивів від іменників-назв істот у пізньопраслов’янську добу. Найбільш активно він взаємодіяв з *nomina personalia* – назвами спорідненості й своєцтва. Найменше похідників на **-овъ / *-евъ*, за даними обстежених словників, пов’язані з *nomina agentium, professionalia*. Загалом суфікс **-овъ / *-евъ* брав участь у творенні прикметників чотирьох лексико-словотвірних типів.

Як свідчить досліджуваний матеріал, загальні тенденції у продукуванні присвійних прикметників, властиві праслов’янській мові, збережені в українській мові XI–XIII ст. Водночас засвідчено ріст словотвірної активності суфікса *-овъ / -евъ* і закономірне збільшення кількості лексико-словотвірних типів до шести. Найчисленнішим є тип, репрезентований дериватами, що пов’язані мотиваційними відношеннями з *nomina ideologica, religionis, philosophica* etc. Цьому сприяло зростання кількості таких найменувань після упровадження християнства. Обстежені джерела відбивають дуже низьку продуктивність суфікса *-овъ / -евъ* у творенні прикметників, співвідносних із *nomina familia* та *nomina aetate*.

В давньоукраїнській мові розширюється обсяг взаємодії присвійних прикметників на *-овъ / -евъ* з іменниками. У сполуках з номінаціями, які не мають конкретно-предметного значення,

аналізовані деривати характеризують їх через зв'язок з істотою, водночас нівелюючи первинну посесивну семантику. В обстежених мікро- і макроконтекстах досліджувані похідні реалізують часткові словотвірні значення, що можуть бути узагальнені як індивідуально-присвійне (первинне) і вторинні – колективно-присвійне, присвійно-відносне, присвійно-якісне, якісне.

Компаративний історико-дериватологічний опис відапелятивних присвійних дериватів у проєкції на інші періоди розвитку української мови є перспективою майбутніх розвідок.

Література:

1. Вступ до порівняльного вивчення слов'янських мов / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Наукова думка, 1966. 595 с.
2. Matasović R. Slavic Possessive Genitives and Adjectives from the Historical Point of View. *The Grammar of Possessivity in South Slavic Languages: Synchronic and Diachronic Perspectives*. Slavic Eurasian Studies. No. 24. Sapporo : Hokkaido Univ., Slavic Research Center, 2011. 138 s.
3. Смотрицький Мелетій. Граматика / підгот. факсим. вид. та дослідж. пам'ятки В. В. Німчука. Київ : Наукова думка, 1979. 251 с.
4. Граматика слов'янська І. Ужєвича / підгот. до друку І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький. Київ : Наукова думка, 1970. 40 с. + 86 с.
5. Потебня О. О. Из записок по русской грамматике. Т. 3. Москва : Просвещение, 1968. 551 с.
6. Купчинська З. О. Стратиграфія архаїчної ойконімії України. Львів : НТШ, 2016. 1278 с.
7. Костич Л. М. Відантропонімі деривати в контексті розвитку словотвірної категорії посесивності. *Українська мова на осі часу. Василеві Васильовичу Німчукові* / Ін-т укр. мови НАН України; упор.: Г. В. Воронич, Н. В. Пуряєва. Київ : КММ, 2017. С. 180–193.
8. Мароєвић Р. О реконструкції прасловенског система посесивних категорија и посесивних изведеница. *Јужнословенски филолог XLIII*. Београд, 1987. С. 17–40.
9. Vondrák W. Vergleichende Slavische Grammatik. Band I. Lautlehre und Stammbildungslehre. Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 1906. 533 s.
10. Мейе А. Общеславянский язык: пер. с фр. / общ. ред. С. Б. Бернштейна. Москва : Прогресс, 2001. 500 с.

Джерела:

- ГА – Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Т. 1. Текст, исслед. и словарь. Петербург, 1920. 612 с.
- Гр. – Словарь української мови / збір. ред. журн. «Києв. старина»; упор., з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко. Київ, 1907–1909. Т. 1–4.
- Жит. – Житіє іже святих отца нашего Андрѣя Урадиваго Христа ради, иже в Цариградѣ. *Хрестоматія давньої української літератури (До кінця XVIII ст.)* / упоряд. О. І. Білецький. Київ : Рад. шк., 1967. 784 с.
- ЖФП – Житиє... Ѡевдосіає. игумена печерського. *Успенский сборник XII–XIII вв.* / под ред. С. И. Коткова. Москва : Наука, 1971. С. 71–135.
- Изб. – Изборник 1076 г. / изд. подгот. В. С. Гольшенко и др. Москва : Наука, 1965. 1089 с.
- ЛП – Летопись Ипатьевская, южнорусский летописный свод к. XIII в., сп. ок. 1425. *Полное собрание русских летописей*. Москва : Изд-во вост. лит., 1962. Т. 2. С. 1–289.
- ЛЛП – Лаврентьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Ленинград : Изд-во АН СССР, 1926–1928. Т. 1. С. 2–379.
- ПЛП – Лѣтописецъ Переяславля-Суздальскаго, составленный въ началѣ XIII вѣка (между 1214 и 1219 годовъ) / изданъ М. Оболенским. Москва, 1851. 217 с.

СДЯ – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.): в 10 т. Москва : Рус. яз. – Азбуковник, 1988–2019. Т. 1–12.

СДЯ¹ – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). URL: <https://rus-old-russian-dict.slovaronline.com/articles/%D0%9C/page-1> (дата звернення: 7.12.2021).

СлРЯ – Словарь русского языка XI–XVII вв. Москва : Наука, 1975–2019. Вып. 1–31.

СПП – Слово о плъку Игоревѣ, Игоря, сына Святъслава, внука Ольгова. URL: http://izbornyk.org.ua/slovo67/sl01_1.htm (дата звернення: 15.12.21).

Ср. – Срезневский И. И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ. Санкт-Петербург, 1893–1912. Т. 1–3.

УС – Успенский сборник XII–XIII вв. / под ред. С. И. Коткова. Москва : Наука, 1971. 768 с.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд. Москва : Наука, 1974–2021. Вып. 1–42.

SP – Słownik prasłowiański / pod red. F. Sławskiego. Wrocław ets.: Ossolineum, PAN, 1974–2002. Т. 1–8.

Kostych L. Deappellative Possessive Adjectives with suffix *-ovъ* / *-evъ* (**-ovъ* / **-evъ*) in the Old Ukrainian and Proto-Slavic languages

Summary. The article outlines a historical-derivative and lexical-semantic analysis of the Possessive Adjectives of the Proto-Slavic and Old Ukrainian (XI–XIII centuries) languages. These Adjectives were formed according to the word-forming model “Formative basis *Nomina personalia* + Word-forming formant **-ovъ* / **-evъ*; *-ovъ* / *-evъ*”.

The suffix **-ovъ* / **-evъ* is relatively new between Proto-Slavic possessive formants. This formant appeared in the late Proto-Slavic period on the basis of ancient genitive forms singular of **ŭ*-stem nouns. The suffix **-ovъ* / **-evъ* primary function is the formation of Possessive Adjectives from personal names. In the Old Ukrainian language the formant preserved this function and actively developed it.

This was facilitated by the enrichment of the formative basis, since in the XI–XIII centuries the number of common names of persons has increased significantly. During this period, the Old Ukrainian language borrowed many common personal names from the Old Slavic and Greek languages.

Deappellative adjectives with suffix *-ovъ* / *-evъ* (**-ovъ* / **-evъ*) form a transpositional word-formative type. Such derivatives have a generalized word-formation meaning “The feature belonging to the person(s) named by the formative base”.

Taking into account the semantic characteristics of the derivatives, the investigated adjectives are divided into six lexical and word-forming types: 1) derivatives motivated by *nomina familia* (**otъsevъ(jъ)*, **mъževъ(jъ)*; *otъcovъ*, *rodutelъevъ*); 2) derivatives motivated by *nomina aetate* (**moldikovъ(jъ)*, **otъrokovъ*; *starъcevъ*, *otъrociщevъ*); 3) derivatives motivated by *nomina politica, economic, financial, militaris, etc.* (**cēsar'evъ*, *korl'evъ*; *magistrovъ*, *фараоновъ*); 4) derivatives motivated by *nomina agentium, professionalia* (**lēkar'evъ*; *nasъtъrevъ*, *стражевъ*); 5) derivatives motivated by *nomina ideologica, religionis, philosophica, etc.* (*кръстителевъ*, *пресвитеровъ*); 6) derivatives motivated by *nomina torum, actionum, etc.* (*боротелевъ*, *розбоиниковъ*).

The analysis of Proto-Slavic reconstructions gives reason to conclude that in the pre-literate period the suffix **-ovъ* / **-evъ* formed Possessive Adjectives of four lexical and word-forming types. Most Proto-Slavic derivatives are formed from *nomina familia*.

In the XI–XIII centuries the suffix **-овъ / -евъ** developed the Proto-Slavic word-forming tendencies. The deappellative Possessive Adjectives of the Old Ukrainian language form six lexical and word-forming types. Monuments of the XI–XIII centuries testify that the suffix **-овъ / -евъ** was very productive, forming Adjectives from *nomina ideologica*, *religionis*, *philosophica*, etc. In the formation of derivatives motivated by *nomina familia* and *nomina aetate*, this suffix was unproductive.

The article provides a contextual analysis of the possessive desubstantives. Based on this analysis, we conclude that in the Old Ukrainian language, deappellative adjectives with the suffix **-овъ / -евъ** realized the following partial word-formative meanings: individual-possessive, collective-possessive, possessive-relative, possessive-qualitative, qualitative.

Key words: Proto-Slavic language, Old Ukrainian language, Possessive Adjectives, lexical and word-forming type, desubstantive, suffix **-овъ / -евъ** (*-овъ / *-евъ).